

A magyarországi hajdúság és az ukrainai kozákság történeti párhuzamai

A magyar történetírásban elsőként Rácz István¹ hívta fel a figyelmet arra, hogy a hajdúsághoz hasonlóan az orosz és a lengyel–litván államban is alakultak ki szinte külön társadalmi réteggként olyan katonai szolgálatokat teljesítő szabadparaszti közösségek – a kozákok –, akik a belső feudális elnyomás és a külső ellenség, elsősorban a törökök ellen egyaránt fegyvert fogtak. A szembetűnő történeti párhuzamok ellenére szakirodalmunkból jelenleg is hiányzik a hajdúság és kozákság komparatív elemzése. Jelen tanulmány problémafelvetésként szolgál arra vonatkozólag, milyen szempontrendszer alapján lehet, illetve érdemes elindulni e téma részletesebb tanulmányozásához.

Összehasonlító vizsgálatunk tárgyát leszűkítettük az ukrainai kozákságra, amely mint új társadalmi-politikai tényező a XV. század második felében formálódott ki, amely időszak – mint ahogyan látni fogjuk – szinte teljesen megegyezik a magyarországi hajdúk színrelépésével. A történészek többsége abban egyetért, hogy maga a kozák elnevezés török–tatár eredetre² vezethető vissza: e kategória a török népekénél a XIII. század végétől általánosan elterjedt olyan határőrszolgálatot teljesítő katonai elemekre vonatkoztatva, akik esetenként steppei portyázásokat is folytattak az ellenséges területekre. Akárhányszor a források a XV század utolsó negyedéig a Kelet-Európa déli részén élő kozákokat említik, azt mindig a török–tatár etnikumra vonatkoztatva teszik. A lengyel–litván állam déli határvidékéről származó szláv eredetű kozákság létezésének első bizonyítéka egy 1492-es dokumentum,³ amelyben Sándor litván nagyfejedelem bocsánatkérő levelet intézett Mengli-Girej kánhoz, amiért a „kijevi és cserkasszi” kozákjai krími hajókra támadtak a Dnyeperen.

A kozákság keletkezésének tisztázása máig is vitatott kérdés az orosz-szovjet és ukrán történetírásban. A XVII. század végi, XVIII. század eleji ukrán krónikák

¹ Rácz István: *A hajdúk a XVII. században*. Debrecen, 1969. 10. o.

² G. Stökl: *Die Entstehung des Kosakentums*. München, 1953. 202–203. o.

³ *Aktü, odnoszjascijszja k isztoriji Zapadnoj Rossziji*. (Aktü JUZR) I. k. 170. o.

szerzői⁴ egyértelműen elutasítják a kortárs lengyel krónikások azon nézetét, miszerint a kozák formula a kecskéből (koz) származik, amivel becsmérő formában a gyorsaságukat jellemezték. Ezen feltételezést elvetve, G. Grabjanka⁵ – nem kevésbé megalapozatlanul – a kazároktól eredezteti a kozákokat, akik a mongol támadás következtében felbomlott Kazár Birodalomból a Don és a Dnyeper folyók vidékére menekültek és alakították meg sajátos „lovagrendjüket”.

N. I. Kosztomarov XIX. századi ukrán történétíró művében⁶ arról olvashatunk, hogy a kozák kifejezésnek valójában több jelentése is lehet. Egyrészt olyan vándorló elemekre vonatkoztatható szerinte, akik nincsenek röghöz kötve, vagyis kiszakadtak a jobbágyi függésből. Másrészt ezt a kategóriát azokra a szabad fegyveresekre is használja, akik iparral és kereskedelemmel is foglalkoztak.

A cári kormányzathoz lojalis P. A. Kulis⁷ a zaporozsjei kozákságot a tatárokhoz hasonlítva a társadalom rabló-fosztogató elemének titulálta, akik jó pénzért bárki ellen hajlandónak mutatkoztak harcolni.

M. Hrusevszkij⁸ műveiben az ukrán nemzeti érdekek kerülnek előtérbe, ezáltal a kozákság is erőteljesebb megvilágításba kerül. Nézete szerint a kozák kategória azokat az embereket jelölte, akik kezdetben a steppén elvonulva halászatból és vadászatból tartották fenn magukat, majd a XVI. század végén a krími tatár támadások elől a Dnyeper alsó folyásához menekültek és létrehozták „háborús köztársaságukat”.⁹

Az 1920–30-as évektől a Szovjetunió történetén belül kényesnek és politikai töltetűnek bizonyult az „ukrán kérdés”,¹⁰ ezért az ukrán témájú művek meglehetősen háttérbe szorultak. E korszak talán egyetlen jelentősebb feldolgozása K. Oszipovtól¹¹ származik, aki a kozák elnevezés három lehetséges magyarázatát taglalja: egyrészt utal arra, hogy a XIV. század elején a kunoknál ez a kifejezés az őrszem szinonimájaként szolgált; a törökök a lovas segédcsapatokat nevezték kozákoknak; a tatárok pedig ezt a kategóriát a független, vándorlásra és fosztogatásra hajlamos fegyveresekre vonatkoztatva használták.

⁴ Letopisz Szamovidca, Kijev, 1878. 33. o.; Letopisz G. Grabjanki, Kijev, 1854. 20. o.; Sz. Velicsko: *Letopisz szobütij v Juzoapadnoj Rossziji v XVII veke*. Kijev, 1864.

⁵ Letopisz G. Grabjanki: i. m. 21. o.

⁶ N. I. Kosztomarov: *Isztoricseszkaia monografija Bogdana Hmelynickogo*. Szpb., 1884. I. k. 303. o.

⁷ P. A. Kulis: *Otpagyenyije Malorossziji ot Polsi*. Moszkva, 1887–89. I. k. 183. o.

⁸ M. Hrusevszkij: *Isztorija Ukraini-Ruszi*. I–X. kötet, Kijev, 1906.

⁹ Uo. *Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung*. Wien, 1915. 38. o.

¹⁰ Nyugat-Ukrajna megszerzése érdekében 1939. augusztus 23-án Moszkvában megkötötték a szovjet–német megnemtámadási egyezményt, amelynek titkos záradékában a szovjet és a német kormányzat elkezdte a „visszarendezést”, a Lengyelországon való osztozkodást.

¹¹ K. Oszipov: *Bogdan Hmelynickij*. Moszkva, 1948. 19. o.

Oroszország és Ukrajna „újraegyesülésének” 300. évfordulója után ismét megnőtt az érdeklődés az ukrán témájú művek iránt, melyek jelentős része V. A. Golobuckijtól¹² származik. A zaporozsjei kozákokról írt könyvében arról olvashatunk, hogy a XV–XVI. század fordulóján a Dnyeper bal partján kisebb települések, szlobodák jelentek meg, amelyek lakossága kozáknak, azaz szabadnak tekintette magát.

A fentiekből kiderülhet számunkra, hogy nehéz pontosan megállapítani, mikortól beszélhetünk az ukrán területeken egyértelműen szláv kozákságról, ugyanis eleinte a kozák formulát nem egy konkrét etnikumra, hanem bizonyos foglalkozás, illetve életforma jelölésére használták. Ebben az esetben nem a lengyel–litván uralkodó szolgálatában álló tatár-kozákok, hanem a tatár kozákság mint intézmény elszlávosodása bírt döntő jelentőséggel. Vagyis a déli határvidék tatárjaival való kényszerű „együttélésben” és a steppén folytatott egzisztenciaharcban formálódott ki végül az ukrán kozákság.

Az ukrán parasztoknak kezdettől fogva nyitva állt ugyan a steppe, de ekkor még egyáltalán nem állt közel hozzájuk a kozákokra jellemző veszélyes életforma. Ha lehetőségük nyílt az életkörülményekben maradni, még ha ez a gazdasági önállóságuk fokozatos feladását is jelentette, az esetek többségében éltek vele. Ezzel magyarázható a kozákság lassú kiformalódása és csak a XVI. század végére társadalmi tömegjelenséggé válása. Amikorra a paraszti kolonizáció lépcsőzetesen előretolódott a steppe déli határvidékéig és az addig váltakozó paraszti függésből teljes röghöz kötés lett (1558 – 3. Litván Statútum), csak akkor vált a kozákok szabad életvitele elfogadhatóvá, sőt áhítottá a jobbágyság számára.

A magyarországi hajdúság eredetének, illetve keletkezésének kérdése hasonlóképpen vitatott kérdés a magyar historiográfiában. A XVI. század végi, XVII. század eleji magyar kortársak¹³ leírásai arra utalnak, hogy a hajdúságot új társadalmi képződménynek kell tekinteni. Ugyanakkor a korábbi forrásokból egyértelműen kiderül, hogy már 1514-ben Dózsa György seregében is nagy számban vettek részt hajdúk, sőt ezen kifejezés személynévként való használatáról az előző évtizedből is van tudomásunk.

A hajdú kifejezés eredetéről több nézet körvonalazódott: származtatják a magyar hajtó szóból, amely a pásztor foglalkozásra utal; Dusan J. Popovic nézetére alapozva az a vélemény is elterjedt, hogy a hajdú formula török eredetű és önkéntest, népfelkelőt jelentett; ismeretes továbbá olyan elmélet is, miszerint a hajdú kifejezést a magyar pásztorok közé keveredett délszláv jövevények hozták magukkal a Balkán-félszigetről.

¹² V. A. Golobuckij: *Oszvobogyityelnaja vojna ukrainszkiego naroda pod rukovodsztvom Hmelnyickogo*. Moszkva, 1954.

¹³ Illésházy István, Laczkó Máté, Hídvégi Mikó Ferenc.

A legvalószínűbbnek az a feltételezés tekinthető, hogy a hajdúk kezdetben főként a török hódoltság elől menekülő délszlávokból kerülhettek ki, akik magukkal hozták Magyarországra ezt az elnevezést, illetve életformát. A későbbiekben azonban egyre inkább a magyar etnikum vált meghatározóvá a soraikban és a legelső magyar hajdúk feltehetően azon XV. század végi marhapásztorok közül kerülhettek ki, akik alkalmasnak bizonyultak a viszontagságos katonaelet nehézségeinek elviselésére.

A kozák, illetve hajdú intézmény eredetét egybevetve arra a megállapításra juthatunk, hogy a kezdeti fázisban mindkét esetben elsősorban külső hatások játszottak közre: az ukrainai kozákság esetében a tatár kozákság mint intézmény átvételéről beszélhetünk, míg a magyarországi hajdúk megjelenésében a balkáni hajdútípus meghatározó jegyeit fedezhetjük fel.

Mindkét katonai réteg egzisztencia-lehetőségét az általuk lakott határvidéken (végeken) kialakult hatalmi vákuum okozta, amely Magyarországon a törökök és a Habsburgok, ukrán területeken pedig a lengyel–litván állam, Oroszország és az Oszmán Birodalom előretolt állásai között alakult ki a XVI. században. Kialakulásuk és fejlődésük egyaránt a török veszélyre, mint elsődleges motiváló tényezőre vezethető vissza.

Az ukrainai kozákság története folyamán különféle társadalmi talajból táplálkozott: közéjük az Észak- és Nyugat-Ukrainából, Belorussziából a Dnyeperhez menekült, a „senki földjén” letelepülő szökött jobbágyok, elszegényedett városlakók és deklasszálódott kispapok álltak, akik megtagadtak mindenféle feudális szolgálatot, magukat szabadnak nyilvánították és egyedüli törvényes uruknak a lengyel királyt ismerték el.

A magyar historiográfiában sem alakult ki egységes vélemény abban a kérdésben, hogy a hajdúság sorai mely társadalmi rétegekből is milyen arányban tevődtek össze. Rácz István¹⁴ amellett érvel, hogy a hajdúság kialakulása a XV. században virágzó marhatenyésztésre vezethető vissza és a pásztorokat, illetve a hajtókat jelölték ezzel a kifejezéssel. Majd hozzáteszi, hogy a korabeli források a XVII. század utolsó negyedéig azokat a parasztokat, akik a földesúri függés elől menekültek el, egységesen hajdúknak nevezték.¹⁵ A fentiekből a történész arra a következtetésre jutott, hogy jóllehet a hajdúk sorai többféle társadalmi rétegből is feltöltődhettek, többségük mindvégig a jobbágyok közül került ki.

Nagy László¹⁶ azt a nézetet vallja, hogy a korabeli jobbágyok már a kellő erőnlét hiánya miatt sem lehetett alkalmas a komolyabb fegyverviselésre, vagyis szerinte a katonáskodó hajdúk többsége nem a szökött jobbágyok soraiból töltőd-

¹⁴ Rácz István: i. m. 23. o.

¹⁵ Uo. 24. o.

¹⁶ Nagy László: *Hajdúvitézek*. Budapest, 1986. 19. o.

hetett fel. A hajdúkatonák túlnyomó része feltehetőleg az elszegényedett, de fegyverrel rendelkező nemesek és a rideg életkörülményekhez hozzászokott pásztorok közül került ki, fejezi be a gondolatmenetet a történész. A katonáskodó hajdúk és kozákok származását elemezve kijelenthetjük, hogy nem tekinthetők homogén társadalmi képződménynek, hanem kezdettől fogva differenciált társadalmi kategóriaként jöttek létre.

Egyaránt ellentmondó vélemények övezték a kozákok és hajdúk alakját társadalmi hovatartozásukat tekintve. Az orosz és ukrán nemesi és polgári történetírás¹⁷ kétféle módon viszonyult a kozákok összetételének kérdéséhez: amennyiben a lengyel–litván állam déli határainak védelmében játszott sikereikről esik szó, akkor azt hangsúlyozzák ki a történetírók, hogy e katonaréteg döntő többsége a kishemeségből került ki, amikor azonban a kozákok fosztogatásairól tesznek említést, előtérbe kerül „nemtelen” származásuk.

Az 1920–30-as évektől¹⁸ hasonló kép körvonalazódott róluk, de fordított előjellel: pozitív cselekedeteiknél a kozákság jobbágyi eredete, míg az elmarasztalható tetteiknél a kozákság soraiba nagy számban kerülő nemesek demoralizáló szerepe válik hangsúlyozottá.

Teljesen azonos képpel szembesülhetünk a magyar történeti irodalomban. Az 1945 előtti historiográfiában a hajdúság nemesi származását hangoztatják abban az esetben, ha hőstetteikről esik szó, de azonnal hangsúlyossá válik „alja néposztálybeli” hovatartozásuk, ha kegyetlenkedéseikről kell számot adni. 1945 után ellentétes nézetek körvonalazódtak a hajdúk társadalmi összetételéről: népi eredetük a pozitív cselekményeiknél kerülnek előtérbe, míg a nekik tulajdonított atrocitásokat a közjük bekerült nemeseknek tulajdonították.

A fentiekben bemutatott felfogások közül egyik sem fogadható el maradéktalanul,¹⁹ mert egyrészt – mint ahogyan a korábbiakban hangsúlyoztuk – e katonaelemek sorai különböző társadalmi rétegekből töltődtek fel, másrészt a kozákok és a hajdúk erkölcsi és politikai magatartását nem lehet kizárólag a származásukra visszavezetni. Ami azonban egységes mind a magyar, mind az ukrán történelemben, az az, hogy a hitét, hazáját és szabadságát védő hajdú és kozák alakja a nép szemében koronként változatlanul pozitív megítélésű volt.

Az állami hatalom és a nemesség ellenük fellépő erőszakos akciói következtében a kozákok és a hajdúk az alábbi lehetőségek közül választhattak: 1. a lengyel–litván, illetve a magyar állam hivatalos határőrszolgálatába állnak; 2. belépnek a

¹⁷ D. N. Bantüs-Kamenszkij: *Isztorija Maloj Rossziji*. SZpb., 1903. 122. o.; N. A. Markevics: *Isztorija Malorossziji*. Moszkva, 1842. I. k. 150. o.; Sz. M. Szolovjov: *Oroszország története*. Ungvár, 1895. 259. o.; V. O. Kljucsevszkij: *Kursz russzkoj isztoriji*. Moszkva, 1957. III. k. 113. o.

¹⁸ K. Oszipov: *Bogdan Hmelnjickij*. Moszkva, 1952. 159. o.; V. A. Golobuckij: *Zaporozsszkoje kozacsesztvo*. Kijev, 1957. 251. o.

¹⁹ Nagy László: i. m. 17. o.

tván, illetve a magyar állam hivatalos határőrszolgálatába állnak; 2. belépnek a nemesi magánhadseregekbe; 3. a többnyire még lakatlan vagy elnéptelenedett határ menti területekre vonulnak vissza, megőrizve szabadságukat. E három alternatíva alapján ezen katonarétegek három típusa formálódott ki.

A lengyel–litván államban először I. Zsigmond²⁰ tett kísérletet a kozákok egy részének állami szolgálatba állítására, de ezt – légyőzve a nemesség ellenállását – majd csak Zsigmond Ágostnak sikerült véghez vinnie 1572-ben. Ekkor az állami lajstromba felvett 300 kozákot hivatalosan is elismerték, vagyis ettől kezdve „de jure”²¹ is léteztek.

A Jan Badovszki által vezetett kozák csapat hamarosan feloszlott, de maga a megjelenése precedens értékűnek számított, a regisztrált kozákság intézménye ugyanis legalizálta a földesúri függésből való kikerülés lehetőségét és jelentős privilégiumokkal ruházta fel az állami kozákokat. Törvényesen is mentesültek mindenféle egyházi és földesúri teher alól, katonai szolgálati birtokot kaptak és kiterjedt önkormányzati joggal rendelkeztek. Ki kell azonban hangsúlyoznunk, hogy megszűnt ugyan a kozákok jobbágyi függése, de nemességet hivatalosan még kollektíven sem kaptak. A későbbiekben mindig aszerint változott a regisztráltak létszáma,²² hogy a lengyel–litván kormányzat mennyire igényelte a fegyveres erejüket.

Társadalmi helyzetét tekintve a lajstromozott kozákokhoz hasonlítható a királyi hajdúság, akik más zsoldosokkal együtt a végvárakban szolgáltak a Habsburg uralkodók állandó hadseregének részeként.

Mind a királyi hajdúság, mind a regiszterkozákok aktívan politizáló katonasággá váltak a XVII. század elejére és magukat kollektíven mintegy „vitézlő rendként” a nemesség közé sorolták.

A Rzeczpospolitában a III. Zsigmond halálát követő 1632-es királyválasztó országgyűlésen megjelentek a bejegyzett kozákok követői is, akik „rendjük” nevében jogaik megerősítését és kiterjesztését kérték a trónjelölt Ulászlótól. Önmagukat egyfajta katonai rendnek és a központi hatalom legerősebb támaszának tekintették. A lengyel „nemesi köztársaságban” azonban, ahol csak a „nemesi nemzet” jogai léteztek, eleve kudarcra volt ítélve a kozákság azon törekvése, hogy önálló rendként ismerjék el őket.

Magyarországon az 1615-ös kassai országgyűlésen a hajdúság képviselői azzal a követeléssel léptek fel, hogy vegyék be őket az országos rendek sorába.²³ A fel-

²⁰ A lengyel nemesség által uralt szejm elvetette az uralkodó javaslatát a lajstromozott kozákság intézményének felállítására.

²¹ Létezésüket állami szinten törvényesen is elismerték.

²² Az 1572-től 1638-ig terjedő időszakban a regisztrált kozákok száma 6000 és 25000 fő között mozgott.

²³ Dudás Gyula: *A szabad hajdúk története a XVI. és XVII. században*. Szeged, 1887. 98. o.

vidéki rendek pedig, hogy a hajdúk iránti jóindulatuknak jelét adják, teljesítették a kérésüket. Ugyanakkor azt is ki kell emelnünk, hogy mindeközben a hajdúk általános lefegyverzésére törekedve, a végvárakból való fokozatos eltávolításukra törekedett a bécsi udvar.

A királyi hajdúság és a lajstromozott kozákság számára kiterjedt privilégiumaik megkülönböztetett helyet biztosítottak a korabeli társadalomban, de anyagi és erkölcsi megbecsülésükre jelentősen rányomta a bélyegét, hogy mindvégig csupán segédcapatokként funkcionáltak államuk hadszervezetében.

E katonarétegek második típusát a magánföldesúri hajdúk és kozákok képezték. A törökök, illetve a tatárok elleni védelem jelentős részét azok a nemesek voltak kénytelenek magukra vállalni, akiknek birtokai a határ menti zónában helyezkedtek el. A XVI. század végétől egyre gyakoribb jelenséggé vált, hogy a főurak magánhadseregeikbe hajdúkat, illetve kozákokat fogadtak fel zsoldfizetés és a szabad préda ellenében. Ez esetben azonban közöttük lényeges különbség mutatkozott meg, ugyanis a XVII. századtól a magyar területeken általános gyakorlattá vált, hogy a főnemesek a katonai szolgálat fejében a birtokaikon letelepítették a hajdúkat, akik a földesúri szolgálatba fogadás révén földhöz jutottak és mentesültek a feudális járadékok alól. Helyzetüket ugyanakkor labilissá tette az a körülmény, hogy mindvégig földesúri függésben álltak és privilégiumaik törvényesen nem lettek biztosítva.

A fentiekől eltérően a magánföldesúri kozákok letelepítésének gyakorlata nem terjedt el a Rzeczpospolita területén, kizárólag zsoldfizetésben részesültek katonai szolgálataikért.

Az ukrajnai katonarétegek harmadik típusához az ún. „szabad” kozákok sorolhatók, akik kívül rekedtek a privilégiumok sáncain és a Dnyeper menti zuhogókhoz települtek át, ahol megalapították „harcis államukat”, a Zaporozsjei Szicset.²⁴ A zaporozsjei kozákok többsége azokból kerülhetett ki, akik a jobbágyi életkörülmények határozott tagadásaként választották ezt a veszélyesebb életformát. A szicskozákban azonban nem csupán az öntudatos „antifeudális” társadalmi erőt kell látnunk, hiszen a lengyel kormányzat is igényelte egy olyan katonai réteg kialakulását, amelyet szükség esetén be lehetett vetni akár a mohamedánok, akár a hatalmaskodó pánok ellen és ellátásuk nem a kincstárat terhelte.

A Zaporozsjei Szics társadalmi-politikai szervezete meglehetősen demokratikus jellegűnek tekinthető, amely formálisan ugyan, de azonos jogokat biztosított ko-

²⁴ Hivatalos dokumentumban először 1568-ban tesznek említést a létezéséről, amikor Zsigmond Ágost arról ír, hogy a kozákok már nemcsak időszakonként hajóznak le a zuhogókhoz, hanem ott is élnek. *Archív Jugo-Zapadnoj Rossziji*. I. k. 4. o.

zákjainak, melyek közül kiemelkedett a földdel való rendelkezés, a radán²⁵ való részvétel és a tisztségviselők megválasztásának joga. A zaporozsjei kozákok a városi autonómiánál is kiterjedtebb, sajátos önkormányzati formát hoztak létre, amelyet „keresztény kozák köztársaságnak”²⁶ is neveznek a történétírók.

A lengyel–litván kormányzat azonban csak az állami kozákok előjogait ismerte el, míg a szabad kozákok hivatalosan törvényen kívülieknek számítottak. Ennek ellenére a Zaporozsjei Szics mintegy „állam az államban” működött a Rzeczospolita keretén belül, amelynek létezését a honvédelemben játszott meghatározó szerepe miatt a központi hatalom kénytelen-kelletlen megtűrte.

A magyar szabad hajdúság egyik legkorábbi jellemzését az 1514-es rendi országgyűlés törvénykezésében²⁷ találhatjuk meg, miszerint ők olyan pásztorok voltak, akik felfegyverkezve kalandoztak, és a honvédelem helyett rablásra vetemedtek és a közbiztonságra nézve veszélyesnek bizonyultak. A magyar historiográfiában elsősorban elmarasztaló vélemények születtek velük kapcsolatban, a társadalom „örökké nyugtalankodó, rendet nem ismerő elemeiként”²⁸ jellemezték őket. A szabad hajdúk kapitányaik vezetése alatt gyakran betörték a török területekre, de alkalmanként a magyar lakosságot sem kímélték a zsákmányszerzés reményében.

A szabad hajdúk és kozákok összevetésénél arra az összegzésre juthatunk, hogy a katonáskodást nem annyira megélhetési formának, mint inkább a „rablás biztonságosabb módszerének”²⁹ tekintették.

A varsói vezetés a nemesség nyomásának engedve szabályozni próbálta a kozákság létszámának alakulását. A lengyel–litván slachta kezdettől fogva ellenszenvvel viseltetett e katonarétegek iránt attól tartva, hogy bizonytalanra válik a munkaerő-utánpótlásuk, ha túl sok jobbágy kerül be a kozákok soraiba, másrészt tisztában voltak azzal, hogy saját helyzetükre és előjogaikra is veszélyes lehet egy ütöképes kozák sereg a központi hatalom kezében.

A lengyel uralkodók kezdetben fenyegető rendeletek sorával kísérelték meg kordában tartani a nyughatatlan kozákokat, de kevés sikerrel jártak, mert többnyire nem állt rendelkezésükre a rendeletek betartásához szükséges erő. A központi kormányzat látszólag mindent elkövetett azért, hogy az önállósodó kozákságot felszámolja és visszakényszerítse a jobbágyi függésbe, Mivel azonban a jelentős katonai potenciállal rendelkező kozákokat megsemmisíteni nem tudták – vagy nem is akarták – kísérletet tettek minél több kozák állami szolgálatba állítására.

²⁵ A Szics legfőbb hatalmi szerve az évente január 1-jén összehívott rada volt, melynek működését egy sajátos katonai demokráciához hasonlíthatnánk.

²⁶ V. A. Golobuckij: i. m. 48. o.

²⁷ LX. és LXI: törvénycikelyek.

²⁸ Acsády Ignác: *Magyarország Budavár visszafoglalása korában*. Budapest, 1888. 106. o.

²⁹ Makkai László: *A kuruc nemzeti összefogás előzményei*. Budapest, 1956. 136. o.

Báthory István 1582-ben 6000 főre növelte ugyan a királyi szolgálatban álló lajstromozottak létszámát, de egyúttal a regiszterbe nem került „szabad” kozákokat törvényen kívül helyezte, és a korábbi lakóhelyükre történő visszatérésre kötelezte őket. Mivel azonban a lengyel kormánynak továbbra is szüksége volt a mintegy 20-40 ezer főre becsülhető zaporozsjei kozákság támogatására az orosz és török háborúiban, valójában egyáltalán nem állt érdekében, hogy a tömeges „elkozákosodást” megakadályozza.

Az 1580-as évektől a XVII. század első negyedéig tartó periódusban a lengyel-kozák viszony alakulását áttekinthetjük, hogy egyrészt a lengyel-litván vezetés nem rendelkezett hosszú távú, világos koncepcióval a kozák kérdés megoldásával kapcsolatban, másrészt a kozákok ügyének kezelésében mindig az aktuális kül- és belpolitikai helyzet döntött.

1625-től kezdve már mint szervezett formáció jelentek meg a lajstromba bekeleltek: ettől kezdve az állami kozákokból olyan közintézmény lett, amely a törvényes úton megszerzett zsákmány és a zsold kombinációjával gondoskodott a megélhetéséről.

Az 1620-as évek végétől egyre nagyobb arányban kezdett elterjedni Ukrajnában a „vüpiszcshiki” (kiirt) elnevezés, ami a regiszterbe fel nem vett és az onnan kikerült kozákokat egyaránt jelölte. A szabad kozák formulát a fenti elnevezés váltotta fel, ami arra utal, hogy függetlenül attól, szerepeltek-e korábban az állami lajstromban, vagy nem, bejegyzett társaikkal azonos jogokat és privilégiumokat kívántak elérni.

Az 1630-as évek második felére egyre nőtt az elégedetlenség a lajstromozott kozákok között a zsoldfizetés állandósuló elmaradása és önkormányzati joguk fokozatos korlátozása miatt. Csatlakozásuk a „kiirt” kozákok 1637-es lázadásához mintegy ürügyként szolgált a lengyel nemesség által uralt szejm számára, hogy kiadják az 1638. évi „Zaporozsjei Kozák Had Ordinációja”³⁰ elnevezésű rendeletet. Ennek értelmében a lajstromozott kozákság elveszítette valamennyi korábban szerzett előjogát, és bár a létszámuk továbbra is 6000 fő maradt, saját választott vezetőjük nem lehetett, hanem az uralkodó által kinevezett, lengyel nemesi származású parancsnokok fennhatósága alá kerültek. Az Ordináció alapján ezentúl a kozákokat csupán az különböztette meg a jobbágyoktól, hogy az államnak nem mezőgazdasági jellegű, hanem katonai szolgálattal tartoztak.

Az 1638-as reformok – a megszorító intézkedések ellenére – a kozákok identitástudatának kifermálódásához is hozzájárultak. Többé-kevésbé stabil viszonyok alakultak ki ugyanis az állam és a kozákság között, ami lehetővé tette az utóbbiak számára, hogy saját politikai és hierarchikus szervezeti egységgé fejlődjenek. Ettől

³⁰ *Vosszhojgyinyenyije Ukrainü sz Rosszijej. Dokumentü i materialü v trjoh tomah.* Moszkva, 1954. I. k. 255–256. o.

kezdve az állami kozák egységek először telepedtek meg szilárdan és szabályozott keretek között egy régióban, és olyan közigazgatási struktúrával rendelkeztek, amely egy ún. „kozák állam” szervezetének mintaképevé is válhatott. Az Ordináció így végső soron nem a kozákság elnyomására, hanem a felettük való fokozottabb ellenőrzés és irányítás megszerzésére irányult.

Az államhatalom a királyi Magyarországon is megpróbálta megrendszabályozni a hajdúságot, hiszen – elsősorban a szabad hajdúk – majdnem ugyanolyan veszélyesnek bizonyultak a magyarokra, mint a törökökre nézve. Az 1563. évi országgyűlés határozata értelmében egyrészt ezentúl a hajdúk csak a végvárakban katonáskodhattak, másrészt kizárólag a határvidéken fogadhattak a főurak vagy a főparancsnokok a szolgálatukba hajdúkat.³¹ Mivel e rendelkezések a legkevésbé sem szabtak gátat e katonarétegek rabló hadjáratainak, az 1590-es években újabb intézkedések születtek a hajdúkérdés megoldására. 1595-ben két újabb törvencikk látott napvilágot, amelyek elrendelték, hogy magánember nem alkalmazhat hajdúkatonát és a sem a városok őrzetéhez, sem a császári hadakhoz nem tartozó hajdúkat elfogatás esetén azonnal ki kell végezni.³² Feltehetőleg ezen megszorítások sem érték el a kívánt eredményt, mert 1596-ban elrendelték, hogy amely főispán vagy főkapitány a hatósága alá tartozó területen a garázda hajdúkat megtűri, állásától fosztassék meg, 1597-ben pedig az országgyűlés arról hozott törvényt, hogy bárki hajdút tart a saját szolgálatában, az összes javainak elvesztésével bűnhődjék.³³ A felsorolt rendeleteket értelmezve ki kell azonban emelnünk, hogy a törvény szigora csak a szabad hajdúkra vonatkozott. Jóllehet hivatalosan csak a királyi hajdúságot tekintették államilag is elismert zsoldos katonáknak, mindeközben a magánföldesúri hajdúság intézménye is megtűrt katonai formának számított.

A hajdúprobléma megnyugtató rendezését célzó szabad hajdúk letelepítésének gondolatát eredetileg a török szultán vetette fel, amit végül Bocskai István valósított meg az 1605–1606 folyamán végrehajtott, privilegizálással egybekötött telepítésekkel. Mintegy 10 ezer hajdú törvényesen mentesült a földesúri és egyházi kötelezettségek alól és a kiváltságlevelek értelmében nemességet is kaptak. Esetükben azonban kollektív nemességről beszélhetünk, mert előjogaikat az „országos” nemesektől eltérően nem személyenként, hanem együttesen birtokolták.³⁴ Némileg levonhat Bocskai jó szándékának értékéből az a körülmény, hogy a fejedelem a szolgálatában álló hajdúknak a zsoldfizetés elmaradása miatti esetleges támadását akarta megelőzni a letelepítésekkel. Mindenesetre a magyar hajdúság fogalma új

³¹ 1563/23. tc.

³² 1595/31–32. tc.

³³ 1597/24. tc.

³⁴ A kiváltságolt hajdúk kötelesek voltak a mindenkori erdélyi fejedelemnek évente két hónapig ingyen katonai szolgálatot teljesíteni.

elemmel bővült, kialakult ugyanis a kiváltságolt hajdúk³⁵ kategóriája, megkülönböztetésül a királyi katonarétegektől.

Bocskai halála végül megszakította az általános letelepítés folyamatát és megátolta, hogy a szabad hajdúk a fegyverviseléssel felhagyva, biztonságosabb megélhetési formákat válasszanak. Aggodalommal töltötte el ugyanakkor a Habsburgokat, amikor a hajdúk tömegesen átpártoltak Bethlen Gáborhoz, ezért az 1614-es kassai országgyűlésen Bécs nyomtatékosan utasította a rendeket a hajdúság megrendszabályozására. A császár követői azzal érveltek, hogy a hajdúság eltörlése azért is elengedhetetlen, mert így nemcsak a garázdálkodásainak vetnének véget, hanem a nemesek is munkaerő-utánpótláshoz juthatnának. A magyar rendek azonban nem osztották az udvar véleményét, ezért ezután a Habsburgok arra törekedtek, hogy minél több hajdúkatonát csábítsanak a szolgálatukba, emellett 1618-ban a Bocskai által adományozott privilégiumaikban a hajdúkat a magyar király is megerősítette. Végül a hajdúk a harmincéves háború kitörésének köszönhetően, hogy a bécsi udvar a korábbiaknál toleránsabb politikát folytatott velük szemben. A XVII. század második felétől a magyar kormányzat és a nemesség azonban ismét fellépett a hajdúk ellen, mert katonai szolgálataikra egyre kevésbé volt szükségük. A török kiűzése után fokozatosan felszámolták a végvárrendszert, ami a királyi hajdúság intézményének megszüntetését vonta maga után.

A lengyel–litván és a magyar kormányzat kozák-, illetve hajdúpolitikáját egybevetve szembevetendő az a hasonlóság, hogy mindkét államban alapvetően ellenségesen viszonyultak ezen katonarétegek szabados életmódjához, de mindeközben igényelték egy olyan nem hivatalos katonaság kialakulását, amelyet hathatósan fel lehetett használni a határvédelemben.

Mind a hajdúság, mind a kozákság erősen törekedett arra, hogy saját szervezeti formát, egy alulról szerveződő önkormányzatot hozzon létre.

A kozákság önszerveződésének formaváltozásait tekintve a lengyel–litván fennhatóság alatt az alábbi három periódust különíthetjük el: 1. a XV. század végétől az 1580-as évekig; 2. 1580-as évektől 1648-ig; 3. az 1648–1654 közötti időszakot.

Az első szakaszban a kozákság mint új társadalmi jelenség kezdett kifermálódni, ám M. Hrusevszkij szavaival élve „de jure” még nem létezett. A kozák lét ekkor még nem járt semmilyen előnyökkel – jogokkal, illetve privilégiumokkal –, azt speciális foglalkozásnak tekintették, nem pedig elkülönült társadalmi kategóriának. Ezt az elnevezést már a XV. században használták a lengyel–litván állam déli határvidékén élő, olyan nehezen fegyelmezhető csoportokra, akik magukat mindenféle politikai szervezeten kívül állónak tekintették és sajátos, viszonylag független társadalmi-politikai szervezetet építettek ki. Egyes nézetek szerint a kozákok élet-

³⁵ M. Hrusevszkij: *Isztorija ukrainszkogo kozacsesztva*. Szpb., 1913. I. k. 178. o.

formája és szervezeti struktúrája a középkori lovagszervezetekhez hasonlítható, ezért gyakran nevezték őket a „Dnyeper lovagjainak”.³⁶

Az 1580-as évektől új szakasz kezdődött az ukránai kozákság történetében: a regisztrált kozákság intézményének létrehozásával e katonarétegekre mint új társadalmi-politikai szervezetre tekintettek, és létezésüket jogilag is elismerték. Ez a változás jelentősen megnövelte a szabad kozákok öntudatát, akik az 1590–1638 közötti felkeléseik során több alkalommal is kísérletet tettek arra, hogy az állami szolgálatban álló társaik jogállásába kerüljenek. 1625-ben azzal a követeléssel léptek fel, hogy a varsói kormányzat legalizálja az áttérés lehetőségét a kozák életformára és engedélyezze számukra a letelepedést a kijevi vajdaság területén, ahová az állami hivatalnokok hatásköre nem terjedne ki. E törekvésekben láthatóan egy autonóm jellegű, ún. „Kozák-Ukrajna” megteremtésének igénye körvonalazódott.

A kozákság politikai szervezete lényeges változásokon 1648–54 között ment keresztül. Függo helyzetükből kiemelkedve, önálló társadalmi csoportként kezdték kezelni őket, amihez az első lépést a Bogdan Hmelnickij vezette, a „kozákokkal tömegében azonosuló”³⁷ ukrán nép háborúja adta meg. A kozák felkelés kezdetben nem a lengyel fennhatóság ellen irányult, hanem a már létező, de törvényesen el nem ismert „kozák rend” felvételére a „nemesi nemzetbe”. A mozgalom legfőbb eredményének az 1649. évi zborovói egyezmény tekinthető, ugyanis a lengyel-litván kormányzattal megkötött szerződés a kijevi, braclavi és csernyihovi vajdaságot magában foglaló „Kozák-Ukrajnát” autonómnak nyilvánította, amelynek központjában – Csihirinben – kiépült a kiterjedt hatáskörrel felruházott hetmani adminisztratív szervezet. Az ukrán történetírás egybehangzó véleménye szerint az 1648–54 közötti években Közép- és Kelet-Ukrajna önálló államszervezetet alkotott, amelynek szuverenitását – követeiknek közvetlenül Csihirinbe történő delegálása révén – az európai államok többsége is elismerte.

Erős és megbízható szövetséges hiányában a mozgalom ereje lehanyatlott és egysége megbomlott, ezért az 1654. január 8-i Perejaszlavi Radán az ukrán nép képviselői – mérlegelve azt a nyilvánvaló körülményt, hogy még nem értek meg egy szuverén Ukrajna történelmi feltételei – a „legkisebb rosszat”,³⁸ az orosz fennhatóságot választották.

A XVII. század közepétől a kozákság teljesen más karaktert kapott, amely változás elsősorban tevékenységük specializálódásában és militarizációjában nyilvánult meg. A csaknem kizárólag katonai szolgálatot teljesítő kozákság ekkor már

³⁶ Rambaud Alfréd: *Oroszország története*. Budapest, 1890.

³⁷ Gebei Sándor: *Az Erdélyi Fejedelemség és a Zaporozsjei Had kapcsolatrendszerének vizsgálata 1648–1660 között*. Kandidátusi értekezés, 1985. 9. o.

³⁸ Az egyetlen „jó” megoldás egy önálló ukrán állam megteremtése lett volna, így a négy lehetséges uralkodó – lengyel király, török szultán, krími kán, orosz cár – közül a moszkvai uralkodó tűnt a legkevésbé „rossz” alternatívának.

egy önálló, zárt társadalmi réteg látszatát keltette. 1654 után Ukrajna tényleges urai a kozákok lettek, a széleskörű önkormányzattal rendelkező Ukrajna hivatalos elnevezése a Zaporozsjei Had lett, vagyis ez a név egyszerre jelölte a katonai és a politikai szervezetet is.

Az ukrajnai kozáksághoz hasonlóan a magyarországi hajdúk kezdetben még nem képeztek külön társadalmi kategóriát és mint elkülönített testület a XV. század végén kezdtek kifermálódni.³⁹ 1526 után már nem csupán rablócsapatokként tekintettek rájuk, hanem olyan fegyveres csoportokként, akik – jóllehet ekkor még szervezetlenül, de – elsősorban hazájuk védelmében fogtak fegyvert. 1552-től pedig már olyan önálló katonai réteget képeztek, amelynek célja az esetenkénti portyázások helyett a törökök elleni tervszerű küzdelem lett. Az 1590-es évek második felét tekinthetjük a hajdúság önszerveződésének történetében bekövetkezett első jelentősebb fordulópontnak, ugyanis ekkor fejlődtek igazi hadászati tényezővé annak köszönhetően, hogy a tizenöt éves háború megnövelte a számukat és a jelentőségüket E katonarétegek többségét kitevő szabad hajdúk, hagyományaikhoz ragaszkodva, maguk közül választották a vezetőiket, a tizenöt éves háború idején pedig a királyi szolgálatban álló hajdúknál a bécsi kormányzat elismerte az általuk választott tiszteket, vagyis az önkormányzati jogukat.

Ezt követően Bocskai fellépése lett az a meghatározó tényező, amelynek hatására a korábban megszabolázhatatlan katonarétegekből kialakult egy olyan fegyveres erőszakszervezet, amely többé-kevésbé engedelmes támaszt nyújtott az államhatalom számára. Eddig a hajdúk többnyire szétszórta, különböző vezérek alatt harcoltak az egységes működés minden jellege híján. Bocskai azonban a hajdúk egy részét olyan szervezett hadtestté tömörítette, amelyet mint önálló kiváltságos testületet országos szinten is elismertek, miután az 1608-as pozsonyi országgyűlésen törvényesen is megerősítették Bocskai rendelkezéseit a bécsi béke pontjainak törvénybe iktatásával.

A kiváltságolt szabolcsi hajdúvárosokban⁴⁰ a XVII. század első felében fokozatosan formálódott ki a széleskörű jogokkal rendelkező autonóm önkormányzat. A városok élén álló főkapitányok közigazgatási jogkörrel is fel lettek ruházva, vagyis egy kézben egyesítették a katonai és polgári igazgatási funkciókat.

Ezen hajdúvárosok szervezeti felépítése és igazgatási rendszere szembevető hasonlóságot mutat az 1654–1764 között fennálló, kiterjedt autonómiával rendelkező Zaporozsjei Haddal, amelynek alapját a kozákezek mint adminisztratív egységek képezték a hetman főparancsnoksága alatt. Ugyanakkor arra az eltérésre is fel kell hívni a figyelmet, hogy az 1660-as évekre a szabolcsi hajdúk szinte teljesen áttértek a paraszti életmódra annak következtében, hogy a Habsburg kormányzat a

³⁹ Dudás Gyula: i. m. 7. o.

⁴⁰ Polgár, Nánás, Dorog, Böszörmény, Hadház, Szoboszló, Vámospercs.

katonáskodás mellett termény-, munka- és pénzjáradékra is kötelezte őket. Ennek magyarázata egyrészt abban keresendő, hogy erre az időszakra csökkent a török veszély, ugyanakkor a hajdúvárosok amúgy is egyre kevésbé tudtak megfelelni a velük szemben támasztott katonai elvárásoknak, ugyanis a Bocskai korát követő időszak után fokozatosan áttértek a termelőtevékenységre, ami meglehetősen rontott a katonai potenciájukon.

A kozákság és a hajdúság önszerveződésének formaváltozásait áttekintve megállapíthatjuk, hogy hasonló tendenciák érvényesültek e folyamatban, de végeredményben a kozákok a szervezettség és önállóság magasabb fokára jutottak el, amit jóval hosszabb ideig sikerült megőrizniük.

A kozákság történeti szerepének megítélése jelentős változásokon ment keresztül a XVII–XVIII. századtól napjainkig. A cári kormányzat érdekeit szem előtt tartó „hivatalos”⁴¹ irányzat elsősorban a kozákságnak a lengyel–litván és az orosz uralkodók iránt tanúsított lojalitását, valamint a nemességhez fűződő szoros kapcsolatot hangsúlyozza, miközben figyelmen kívül hagyják azt a nyilvánvaló tényezőt, hogy a XVII–XVIII. század fordulójáig a kozákok „szerzett”, az orosz államtól függetlenül létező autonómiával rendelkeztek és viszonylag önálló védelmi közösségekben éltek. A szovjet történetírásban a kozákságon belül kialakult „dupla osztályellentét” vizsgálatára helyezték a hangsúlyt, kiemelve a kozák vezetés és az ún. „cserny”(kozák „proletariátus”) között kiéleződő konfliktust.

A szovjet elmélettel egy időben jelent meg a tudományos alapokat meglehetősen nélkülöző és szubjektív elemekkel túlfűtött „kozák emigráció”⁴² koncepciója, amelynek középpontjában sajátos jövőkép, egy önálló kozák állam megteremtésének lehetősége áll. E nézet képviselői a kozákokat olyan népelemként jellemzik, akik évszázadok óta saját törvényeiket követik, és kitartóan küzdenek egy valamikor létezett függetlenség és szabadság eléréseért.⁴³

Napjaink jeles kozákkutatója, C. Kumke⁴⁴ amellett érvel, hogy a kozákság a XVII. század közepéig nem tekinthető önálló társadalmi kategóriának, ugyanis az ukrán lakosságra addig egy viszonylag amorf társadalm szerkezet volt jellemző. Az egyes társadalmi rétegek közötti instabil határok okait egyrészt az állandó gazdasági tevékenységhez való kötődés hiányára, másrészt a földrajzi és társadalmi mobilitásra vezeti vissza. Kumke találóan „önvédelemre berendezkedett társada-

⁴¹ A konzervatív beállítottságú történétírók támogatták a cári kormányzat politikáját: e „hivatalos” irányzat két vezető képviselője M. P. Pogogyin (1800–1875) és N. G. Usztraljov (1805–1875) volt.

⁴² I. Sz. Bikadorov: *Isztorija kozacsesztva*. Praga, 1930; W. G. Glaskow: *History of the Cossacks*. New York, 1972.

⁴³ Glaskow a „kozák történelem” első szakaszát (948–1720) a saját államiság, illetve függetlenség időszakaként jellemzi.

⁴⁴ C. Kumke: i. m. 61. o.

lomnak⁴⁵ nevezi Ukrajna lakosságát, amelyen belül a kozákságot mint az ukrán határvidék gazdasági-társadalmi fejlődésével összefüggő, állandó feltételekhez kötött és ezzel összefonódott jelenségként kell felfognunk.

Az 1620-as évekig a kozákok elsősorban saját megélhetésükért és privilégiumaik megőrzéséért, illetve kiterjesztéséért küzdöttek, majd tehetséges hetmanjuk, Petro Szahajdacsnyüj vezetésével az ortodox egyház védelmében is felléptek. Miután erélyesen követelték az 1596. évi breszti vallási unió⁴⁶ eltörlését, méltán kezdték magukat a pravoszlávia védelmezőinek tekinteni. Ekkorra a Zaporozsjei Szics egyre jobban vonzotta az ukrán néptömegeket, akik számára a kozákság soraiba való bekerülés a szabadságot jelentette: mint a középkorban a városi levegő, Ukrajnában a kozák státusz „tett szabaddá”.

Az ukrainai kozákság funkciójában a XVII. század közepéig jelentős változások mentek végbe: az 1630-as évekre kialakulóban volt egy bizonyos kozák egység, formálódott katonai szervezetük és egyre szembetűnőbben megnőtt a politikai súlyuk.

A magyarországi hajdúság a XVI. század közepéig kettős funkciót látott el, ugyanis egyszerre voltak pásztorok és katonák, míg az 1550-es évektől kezdve a hajdú kategória elsősorban katonai foglalkozásra utalt. A XVII. század elejétől azonban Bocskai kiváltságolásai a letelepített hajdúk többségét a szabadparaszti életforma felé terelte a katonai jelleggel szemben. Ekkorra a hajdúk már jobban bíztak az erdélyi fejedelmekben, mint a magyar királyban, mert tudták, hogy az előbbieket a szultán támogatását élvezik. A központi hatalom részéről először Báthory István erdélyi fejedelem, majd később lengyel király ismerte fel a hajdúk igazi harci értékét és fogadott közülük több csapatot a szolgálatába.

Rácz István⁴⁷ felhívja a figyelmet arra, hogy a magyarországi hajdúkat nem lehet azonosítani más európai deklasszált elemekből összeverődött zsoldosokkal, mivel számukra nem volt mindegy, hol és miért harcoltak. Két esetet⁴⁸ leszámítva nincs arról tudomásunk, hogy a hajdúk külföldön zsoldos katonának álltak volna.

A kozákságnak és a hajdúságnak a történeti fejlődésben betöltött szerepét egyértelműen a sokrétűség jellemezte: egyszerre voltak a polgári lakosságot is fosztogató garázda elemek és a kettős idegen elnyomás (hajdúknál törökök és Habsburgok; kozákoknál törökök-tatárok és a Rzeczpospolita) ellen kitartóan küzdő honvédő szabadságharcosok. Erkölcsi-politikai arculatukat jelentős mértékben befolyá-

⁴⁵ Uo. 63. o.

⁴⁶ 1596-ban Bresztben kimondták az ukrán ortodox egyház unióját a római katolikus egyházzal és létrejött az unitus vagy görögkatolikus egyház.

⁴⁷ Rácz István: i. m. 41. o.

⁴⁸ 1608-ban a Rudolf császár ellen harcoló Mátyás főherceg seregéhez egy hatezer fős hajdúkontingens csatlakozott, 1610-ben pedig az egymással rivalizáló lengyel pánok fogadtak fel 1800 hajdút.

solta, hogy olyan országban éltek, ahol – főleg az állandó mohamedán fenyegetettség miatt – nagyszámú állandó zsoldossereget követeltek meg a honvédelem szükségletei, aminek megteremtéséhez nem állt rendelkezésre a szükséges anyagi fedezet. Így a központi hatalom rákényszerült ezen harcedzett, ugyanakkor gyakran nehezen kordában tartható katonarétegek alkalmazására, de csak a XVII. századra formálódott ki belőlük olyan fegyveres erő, amelynek egy része engedelmes és megbízható eszköz lett a kormányzat számára. Mind a kozákok, mind a hajdúk gyakran összetűzésbe kerültek a fennálló feudális renddel, de ezen konfliktusok ellenére meghatározó „honvédő elemmé” váltak a XVI. század végére. A katonászkodást életcéljuknak tekintették, ami által anyagilag és társadalmilag megpróbáltak felemelkedni.

A kozák- és hajdúkatonák hadszervezet és fegyvernemi eloszlása eltért a nyugat-európai államok állandó zsoldoshadseregétől, ahol a gyalogság képezte a fő fegyvernemet. Ennek oka abban keresendő, hogy sem a királyi Magyarország és Erdély, sem a Rzeczpospolita nem rendelkezett megfelelő anyagi bázissal ahhoz, hogy a modern hadművészeti követelményeknek megfelelő szintű állandó hadsereget tartson fenn. A kozákság és a hajdúság intézményének kialakulása elsősorban a török hódításra vezethető vissza és jelentőségük a határvédelemben mutatkozott meg, így harcmódjuk is ennek megfelelően alakult. A modern harcászatban való jártasság hiánya miatt a váratlan rajtaütésekre helyezték a hangsúlyt, ami a kevésbé ütőképes, irreguláris harcmód részét képezte.

A XVI. században a hajdúság még döntően gyalogosokból tevődött össze, míg a XVII. századra – főleg a nemesek csatlakozásának következtében – egyre nagyobb számban előfordultak közöttük lovas katonák is. Ezzel szemben az ukrajnai kozákság hadszervezetén belül mindvégig a lovasság szerepe maradt az elsődleges.

A kozákok és a hajdúk magatartásának meghatározó jegye mindvégig a törökellenesség volt, ami rányomta a bélyegét érzelem- és gondolatvilágukra is. A törökök Magyarországról történő kiűzése után a hajdúság túlnyomó részénél a Habsburg-ellenesség került előtérbe, ami azonban a Rákóczi-szabadságharc lezárulása után jelentősen enyhült.

Az ukrajnai területek török-tatár fenyegetettsége jóval hosszabb ideig realitás maradt, így a kozákság elsődleges határvédelmi jelentősége a XVIII. század végéig megőrződött.

Az ukrajnai kozákság és a magyarországi hajdúság között megmutatkozó történeti párhuzamokat áttekintve a következő összeggést vonhatjuk le. Ezen katonarétegek a XVI. század végétől a nemesség és a jobbágyság között „köztes” kategóriát képeztek és csak a XVI. század végére váltak társadalmi tömegjelenséggé. A kozák, illetve a hajdú elnevezés egyaránt idegen eredetre vezethető vissza, amely meghatározásokat kezdetben nem egy konkrét etnikum, hanem speciális foglalkozás, illetve életforma megjelölésére használták. A kozákság és a hajdúság intézmé-

nyének kiformalódását a határvidéken („végeken”) kialakult hatalmi vákuum tette lehetővé, de megjelenésében elsősorban külső hatás, a török-tatár fenyegetettség bírt döntő jelentőséggel. Társadalmi hovatartozásukat tekintve egyaránt differenciált és heterogén jellegű társadalmi képződményként tekinthetünk a kozákokra és a hajdúkra, akiknek elsődleges történeti szerepe abban nyilvánult meg, hogy kitartóan küzdöttek szabadságuk, hitük és hazájuk védelmében. A lengyel–litván, illetve a magyar kormányzat mindvégig törekedett ugyan ezen katonarétegek kordában tartására és létszámuk korlátozására, de teljes megsemmisítésük nem állt a központi hatalom érdekében, hiszen a mohamedánokkal szemben tartósan igényelték a fegyveres erejüket.

Típusaikat tekintve is szembetűnő hasonlóságok mutatkoztak meg, a lajstromozott kozákság és a királyi hajdúság intézményét törvényesen is elismerték, így megkülönböztetett helyük lehetett a korabeli társadalomban annak ellenére, hogy bármennyire is törekedtek rá, nemesi rangra nem emelkedhettek. Ugyanakkor ezen állami szolgálatban álló katonarétegek különböztek egymástól egyrészt abban a tekintetben, hogy a regisztrált kozákok külön irreguláris egységet képeztek a lengyel „nemesi felkelés” mellett, míg a királyi hajdúság a császár állandó hadseregének szerves részét képezte; másrészt az utóbbiakat a kozákoktól eltérően 1615-ben bevették az országos rendek sorába.

Kizárólagos magyarországi jelenségként kell kiemelnünk továbbá a privilegizált hajdúk megjelenését, akik kollektív nemességet kaptak. Ezenkívül eltérés mutatkozott meg e katonarétegek között az önszerveződés fokát tekintve, ugyanis a kozákok a szervezethez és az önállóság magasabb szintjére jutottak el és maga a kozákság intézménye a hosszabb ideig fennálló török veszély miatt jóval tovább fennmaradt.